

شکل‌گیری مرز نرم در روابط ایران و عراق در دوره پساصدام

ناصر پورحسن^۱ - افسانه خوشناموند^۲

دریافت: ۱۳۹۷/۱۱/۵ - پذیرش: ۱۳۹۸/۹/۱۱

چکیده

هدف این مقاله تحلیل روابط ایران و عراق پس از سقوط صدام است. پرسش اصلی این است که با وجود اختلافات گسترده مرزی و تاریخی ایران و عراق، چه عواملی موجب بهبود و گسترش روابط دو کشور طی سال‌های ۱۳ تا ۲۰۱۷ شده است؟ فرضیه پژوهش با بهره‌گیری از چارچوب مفهومی «مرز نرم» اینگونه صورت‌بندی شده است: گسترش پیوندهای بین مردم ایران و عراق طی سال‌های ۲۰۰۳ تا ۲۰۱۷ که ناشی از هویت مذهبی مشترک است، موجب گسترش روابط دو کشور و تکوین «مرز نرم» بین آنها شده است. یافته‌های مقاله نشان می‌دهد با سقوط صدام و به قدرت رسیدن شیعیان در عراق و محوریت قرار گرفتن مرجعیت، پیوندهای مذهبی بین شیعیان ایران و عراق گسترش یافته است؛ احساس تهدید مشترک هویتی در مقابل داعش، عبور گسترده مردم و کالاها از مرزهای دور کشور، بازسازی عتبات عالیات، راهپیمایی میلیونی زائران شیعه در اربعین حسینی از دیگر عوامل نزدیکی دو کشور می‌باشد. داده‌های این مقاله از منابع کتابخانه‌ای و میدانی گردآوری و استخراج و با روش توصیفی-تحلیلی بررسی شده است.

واژگان کلیدی: شیعیان، مرز نرم، ایران، عراق، هویت

۱. دانشیار علوم سیاسی دانشگاه آیت الله بروجردی، بروجرد، ایران (نویسنده مسئول)

Na.pourhassan@abru.ac.ir

۲. کارشناسی ارشد علوم سیاسی دانشگاه آیت الله بروجردی، بروجرد، ایران

afsaneh.khoshnam1993@gmail.com

مقدمه

ایران و عراق کشورهایی محسوب می‌شوند که شیعیان بخش غالب جمعیت آنها را تشکیل داده و هویت شیعی پس از ظهور اسلام، بخشی از مناسبات آنها را رقم زده است، به تعبیر دقیق‌تر، تاریخ ایران و عراق، تاریخ دو جریان ناساز همگرا و واگرا بوده است؛ در حالیکه هویت شیعی همواره موجب نزدیکی ایران و عراق شده، هویت‌هایی مانند ناسیونالیسم، شووینیسیم و حتی سکولاریسم و هویت‌های غیرشیعی، واگرایی دو کشور را رقم زده است. روابط ایران و عراق در دوره پساصدام یکی از مصادیق بارز تاثیر هویت شیعی بر نزدیکی روابط دو کشور است. پس از سقوط صدام و ریاست یک ژنرال آمریکایی که دولت عراق عملاً فاقد معیارهای حاکمیتی بود، با گذار قدرت و متجلی شدن حاکمیت اکثریت شیعی، روابط سیاسی ایران و عراق وارد عصر جدیدی شد (سیفی و پورحسن، ۱۳۹۷: ۴). با سقوط صدام به عنوان بزرگترین مانع ارتباط شیعیان، روابط ایران و عراق تغییرات محسوسی کرد و شیعیان توانستند در عرصه‌های سیاسی و اجتماعی عراق به شدت به فعالیت پردازند؛ به موازات این تحولات و به قدرت رسیدن شیعیان در عراق، شرایط بسیار مناسبی برای گسترش روابط همکاری‌جویانه ایران و عراق فراهم شد. در دوران حکومت انتقالی، سفرهای فراوانی توسط مقامات رسمی ایران و عراق به کشور یکدیگر انجام دادند؛ از جمله می‌توان به سفر نخست وزیر دولت انتقالی عراق به ایران و وزیر امور خارجه ایران برای عرض تبریک به دولت و ملت عراق، به عنوان اولین کشور اسلامی که نشانگر تعمیق پیوندهای شیعیان ایران و عراق است، اشاره کرد (خواجه سروی و بهرامی، ۱۳۹۳: ۹۵). با تسلط داعش در بخشی از قلمرو عراق، روابط بین ایران و عراق وارد مرحله جدیدی شد. علاوه بر اقداماتی نظیر ارسال کمک به عراق، ایران به عنوان نخستین کشور در اعزام مستشاران نظامی به خاک عراق برای مبارزه با داعش وارد عمل شد، شیعیان ایران داوطلبانه برای کمک به شیعیان عراق با دولت عراق همکاری کردند (سنایی و کاویانپور، ۱۳۹۵: ۱۵۶). اوج این تحول در ارتباطات، به کمک‌های ایران جهت بازسازی عتبات عالیات و بازگشایی مرزهای ایران و عراق باز می‌گردد که به صورت بی‌سابقه‌ای در روابط دو کشور روی داده است. همچنین باید به سفر زیارتی و چندین میلیونی مردم ایران به عتبات عالیات اشاره کرد که در تمام فصول تداوم یافته

است. حضور ایرانیان برای راهپیمایی اربعین حسینی به گونه‌ای گسترده است که نقطه عطفی در تاریخ رابط ایران و عراق می‌باشد. تعداد زائرین ایرانی که برای پیاده‌روی در اربعین راهی کربلا شده‌اند، طی سال‌های اخیر همواره رو به افزایش بوده است.

این سطح از روابط و عبور از مرزهای رسمی و وستفالیایی نه با تاریخ پرفراز و نشیب ایران و عراق سازگاری دارد و نه در روابط دیگر کشورها مصداق دارد. همین وضعیت، مساله این پژوهش را تشکیل می‌دهد. بر این اساس پرسش اصلی عبارتست از: با وجود اختلافات گسترده مرزی و تاریخی ایران و عراق، چه عواملی موجب بهبود و گسترش روابط دو کشور طی سال‌های ۲۰۱۳ تا ۲۰۱۷ شده است؟ فرضیه پژوهش با بهره‌گیری از چارچوب مفهومی «مرز نرم» اینگونه صورت‌بندی شده است: گسترش پیوندهای بین مردم ایران و عراق طی سال‌های ۲۰۰۳ تا ۲۰۱۷ که ناشی از هویت مذهبی مشترک است، موجب گسترش روابط دو کشور و تکوین «مرز نرم» بین آنها شده است.

پیشینه پژوهش

باتوجه به روابط گسترده بین شیعیان ایران و عراق و تأثیراتی که آنها بر روند تحولات منطقه و نیز گسترش مذهب شیعه در طول تاریخ داشته‌اند، پژوهش‌های متعددی در این زمینه انجام شده است. پس از سقوط صدام و تقویت روابط ایران و عراق بر حجم پژوهش در این زمینه افزوده شد. والش (۲۰۱۷) به روابط ایران و عراق در دوران انقلاب، جنگ و پس از آن پرداخته و تفاوت گفتمان روسای جمهوری ایران و بازتاب آن بر سیاست خارجی و روابط بین ایران و عراق را بررسی کرده است. از نظر غفاری هشتجین و حیدرخانی (۱۳۹۴) روابط ایران و عراق پس از سقوط صدام به حدی گسترش یافته که موجب نگرانی کشورهای عربی منطقه از افزایش نفوذ ایران در عراق گردید. رضوی زاده (۱۳۹۶) و واعظ (۱۳۹۴) بر نقش زیارت و بویژه راهپیمایی اربعین بر روابط ایران و عراق تاکید کرده‌اند که تنها یکی از وجوه روابط دو کشور در دوره عراق پسااصدام است. تفاوت این پژوهش با پژوهش‌های مذکور در تبیین مرز نرم برای نخستین بار می‌باشد که درباره وضعیت ایران و عراق پسااصدام مفهوم‌سازی و پردازش علمی نموده است.

چارچوب مفهومی؛ مرز نرم

مرز به معنی مدرن آن، پدیده جدیدی است؛ در گذشته، مرز به صورت یک خط مفهوم نداشت. در آن زمان منطقه پهناوری که حدفاصل میان دو امپراتوری بود، سرحد خوانده می‌شد، سرحد به معنای آخرین حد پیشروی یک امپراتوری در نواحی اطراف خود بود (ازندهای، میراحمدی، ۱۳۹۵: ۵۴۲)؛ در واقع سرحدات؛ نوعی واحد سیاسی-جغرافیایی بودند که ماورای قلمرو یکپارچه یک واحد سیاسی قرار داشتند و لزوماً تفکیک کننده دولت‌ها نبودند (پیردشتی، کمبری، ۱۳۹۴: ۱۳). بعدها به تدریج منطقه مرزی جایگزین اصطلاح سرحد شد. مرزها خطوط خیالی هستند که قلمروی کشورها را که نشان دهنده دامنه حاکمیت، مالکیت، اقتدار و شایستگی مطلق بین آنهاست، تقسیم می‌کنند که علاوه بر سطح زمین، اعماق زمین و فضای بالای سر کشورها را نیز شامل می‌شود. این خطوط مرزی که یک دولت را از سایر دولت‌ها جدا می‌کند باعث تعیین محدوده فضایی آن که مرتبط با ملیت، هویت و حس تعلق و محافظت از تهدیدات خارجی است، می‌شود (Janparvar, 2017: 103). منشأ ایجاد مرزها، تفکیک قلمرو سیاسی ممالک مختلف است زیرا مرزها بیش از آنکه مشخص کننده محیط طبیعی باشند، متمایز کننده حاکمیت ملل هستند (حافظنیا و دیگران، ۱۳۸۷: ۴۱). نقش مرزها متناسب با زمان تغییر می‌کند (حافظنیا، ۱۳۸۳: ۶۹).

مرزها به دو نوع مرز سخت^۱ و مرز نرم^۲ تفکیک می‌شوند. مرزها و ایجاد سرزمین دو روی یک سکه‌اند که محدوده‌های فضایی هویت را بازسازی می‌کنند؛ بر این اساس می‌توان گفت که حس سرزمین‌خواهی در بین افراد و به شکل متمایز دانستن خود و سرزمین خود از دیگری باعث ایجاد مرزهای مختلف شده و هویت‌ها را نیز از یکدیگر تفکیک می‌کنند (حافظنیا و دیگران، ۱۳۸۷: ۴۵). بین مرز و هویت رابطه پیچیده‌ای وجود دارد، سرزمین در هویت‌یابی افراد نقش اساسی ایفا می‌کند، در طول تاریخ مابین جمعیتی به نام گروه قومی یا ملت و سرزمین، نوعی حس تعلق روانی ایجاد شده که در مقابل افراد آن سوی مرزها قرار می‌گیرند و حکومت به عنوان نماینده آن مردم ملزم به اعمال تمهیدات لازم برای حفظ و دفاع از این سرزمین در مقابل دیگری شده است (قوام و زرگر، ۱۳۸۹: ۵۷). مرزهای ملی با تجهیزات

1. Hard Border
2. Soft Border

سخت‌افزایی و موانع طبیعی باعث جدایی هویت‌های دو سوی مرز می‌شوند؛ در واقع کارکرد سنتی مرزها همواره مانعی در مقابل حرکت بوده است تا ایجاد پلی برای ارتباط برقرار کردن. ساز و کار مرزها به گونه‌ای بوده که مانع ورود هرآنچه از خارج بوده می‌شدند و از داخل حمایت کرده‌اند (حیدری، ۱۳۸۹: ۱۸۵). یکی از کارکردهای مهم مرز (سخت)، جدایی بین دو نظام سیاسی، دولت، فرهنگ و ملت است (Janparvar, 2017: 113-114). در مرز سخت تلاش می‌شود هویت‌های دو سوی مرز کاملاً از یکدیگر جدا شوند.

مفهوم مرز نرم برای نخستین بار برای تبیین روابط ساکنان دو سوی مرزهای مشترک پاکستان و افغانستان بکار برده شده است. ویژگی مرزهای دو کشور و اشتراکات فرهنگی، تاریخی و اجتماعی ساکنان دو سوی مرز دیوراند^۱، موجب شده به آن «مرز نرم» اطلاق شود (Unchr, Cosulting, June 2009: 13). عمده‌ترین ویژگی مرزهای نرم؛ برسمیت نشناختن مرزهای رسمی و سخت توسط ساکنان دو سوی مرز و تردد دائمی مرزنشینان از خط مرزی است.

تفکر مرز نرم، پروژه‌های خلاقانه‌ای را برای حفاظت از منابع فرهنگی از طریق جوامع فراملی توسعه می‌دهد و منابع اجتماعی و اقتصادی را در میان گروه‌های دو سوی مرز به اشتراک می‌گذارد، بدون اینکه پیشنهاد شود کسی از تعهدات گروهی و یا هویتی خاص خودداری کند. بر این اساس، مرز نرم؛ ایده‌های مرتبط با واحدهای سنتی ارتباط سیاسی و همکاری‌های اجتماعی را به چالش می‌کشد و مرزهای سخت و فیزیکی را که به صورت نمادین ایجاد شده‌اند، مورد انتقاد قرار می‌دهد؛ این به معنای سقوط جوامع ملی نیست بلکه بر روابط قدرت در میان جوامع و بین آنها تأثیر می‌گذارد. رویکرد مرز نرم استدلال می‌کند که مرز سخت با ایجاد سازوکارهایی برای جلوگیری از حرکات مردم باعث افزایش خشونت، ترویج بی‌اعتمادی و نظامی‌سازی می‌شود و مرزهای سخت همیشه نمی‌توانند مانع ارتباطات هویتی افراد شوند و یا با ایجاد حصارها مانع پیوندهای ذهنی افراد شوند (Mostov, 2008).

مرزهای سخت در برخی مناطق دنیا مانند اروپا طی فرایند همگرایی عملا و رسماً به

۱. خط دیوراند (Durand Line) به مرز بین پاکستان و افغانستان اطلاق می‌شود. این مرز براساس معاهده‌ای بین «سر هنری مورتمبر دیوراند» دبیر امور خارجه امپراتوری بریتانیا و امیر عبدالرحمن خان، حاکم افغانستان، در ۱۲ نوامبر ۱۸۹۳، در کابل منعقد و بر اساس آن خط مرزی بین افغانستان و پاکستان به طول ۲۶۴۰ کیلومتر ترسیم شد.

مرزهای نرم تبدیل شده‌اند. این در حالی است که در کشورهای در حال توسعه، همواره تلاش می‌شود مرزها، سخت‌تر شوند اما چون فرایند دولت‌سازی در این کشورها پس از ملت‌سازی انجام نشده از این‌رو همپوشانی هویتی بین این کشورها بسیار فراوان است و مرزهای وستفالیایی براحتی قابل تحقق نیستند و زمینه‌های گذار فرامرزی بین آنها و مرز نرم بسیار زیاد است. در برخی مناطق دنیا، مرز نرم به راهبردی به منظور ترویج فرهنگ همکاری و هماهنگی برای تقویت امنیت منطقه‌ای تبدیل شده است (Webber, 2012: 5). به تعبیر کارکردگرایان، مرز نرم می‌تواند از همکاری در سطوح تجاری و اقتصادی آغاز و بتدریج به سایر حوزه‌ها تسری یابد. بازرگانان هندی و پاکستانی معتقدند که مرز نرم [بویژه در کشمیر به عنوان منطقه مورد منازعه دو کشور] یکی از راه‌های بسیار مهم برای بهم پیوستن خانواده‌هایی است که بر اثر مرزهای سخت از هم جدا شده‌اند. آنها معتقدند که مرزهای نرم، سازوکار مهمی است برای ساخت کالاهای ترکیبی و گسترش همگرایی ساکنان بین دو سوی مرز خواهد بود (Koithara, 2005: 6).

بطور خلاصه می‌توان از مباحث مذکور این تعریف را جمع‌بندی کرده و همین تعریف مبنای مقاله را تشکیل خواهد داد: «مرز نرم به وضعیت مرزی اطلاق می‌شود که در آن مرز رسمی مانع جدایی هویتی ساکنان دو سوی مرز نیست». مرز نرم یعنی مرزی که در آن جابجایی گسترده مردم، کالاها و خدمات بین ساکنان دو سوی مرز رسمی براحتی انجام می‌شود، بدون آنکه چنین مرز سخت و رسمی از بین برود (Koithara, 2005: 1). در وضعیت مرز نرم، مردم و کالاها با کمترین میزان کنترل از مرز رسمی عبور می‌کنند (collinsdictionary.com).

اگرچه در وضعیت مرز نرم، مرز رسمی هنوز بین ساکنان دو سوی مرز از نظر حقوق بین‌الملل وجود دارد، اما کارکرد سنتی و وستفالیایی خود مبنی بر تفکیک هویت‌های دو سوی مرز را از دست داده و مرز رسمی در عین ماندگاری، متحول شده و بویژه در موارد خاص، مانع عبور مردمان دوسوی آن نیست. شکل‌گیری مرز نرم ناشی از طیف گسترده‌ای از عوامل است و پس از شکل‌گیری مرز نرم می‌توان نشانگان آنرا در زمینه تاثیرگذاری و غلبه هویت بر موانع سخت مرزی را مشاهده کرد.

غلبه مرزهای سخت بر نرم در روابط ایران و عراق پیش‌اصدام

روابط ایران و عراق تا قبل از سقوط صدام و به قدرت رسیدن شیعیان در عراق، بیشتر تحت تاثیر مرزهای سخت بوده و اقدامات مرزافزا حاکمیت داشته است. با این وصف، وجود هویت مذهبی مشترک میان ساکنان دو سوی مرز باعث شده که رگه‌هایی از مرز نرم نیز مشاهده شود.

صفویه تا پایان قاجار

از دوره صفویه و رسمی شدن مذهب شیعه در ایران تا قاجار، نشانگانی از مرز نرم و سخت در روابط ایران و همسایه غربی آن وجود داشت. نخستین نشانه مرز سخت، درگیری‌های مرزی و اختلافات ارضی است که شروع آن از دوران صفوی و رسمی شدن مذهب شیعه در ایران و تقابل هویتی (شیعه- سنی) آغاز شده بود ولی در دوران قاجار مجدداً مطرح شد. علاقه شیعیان ایران به زیارت اماکن متبرکه کربلا، نجف و کاظمین و مخالفت و ستمکاری مأموران عثمانی در آن نواحی نسبت به زائران ایرانی (نظیر غارت زوار به بهانه‌های مختلف، تفتیش‌های مکرر و غیرقانونی، کتک زدن و حتی به قتل رسیدن زوار که مأمورین دولت عثمانی نسبت به زائران ایرانی به دلایل مختلف روا می‌داشتند) از جمله سوء رفتارهای اعمال شده از سوی مأمورین عثمانی بود (معینی و نورائی، ۱۳۹۶: ۲۰۳)؛ وجود مراکز عشایرنشین در سرحدات دو دولت و دورویی بعضی از حکام، مثل حکام بغداد و سلیمانیه و شهر زور، به درگیری‌ها و کینه بین دو دولت دامن زده بود ولی مسئله مهم‌تر، سرحدات ایران و عثمانی بود که هنوز به صورت صحیح و روشن درنیامده بودند و دعاوی دو دولت درباره بعضی سرحدات مثل ناحیه سلیمانیه هنوز نامشخص بود (شمیم، ۱۳۸۷: ۱۰۸). نتیجه این اختلافات مرزی، قرارداد/ارزروم اول و دوم بود، پس از قرارداد ۱۸۴۷ ارزروم، پروتکل‌های ۲۱ دسامبر ۱۹۱۱ تهران و ۴ نوامبر ۱۹۱۳ استانبول، بین دول ایران و عثمانی منعقد شد. یکی از مهم‌ترین دلایل منعقد شدن پروتکل ۱۹۱۱، قرارداد ۱۹۰۷ میان روس و انگلیس بود که به دنبال منافع خود، مذاکرات ایران و عثمانی را از سر گرفتند. به دنبال این قرارداد، دولت ایران که در ضعیف‌ترین شرایط سیاسی قرار داشت با پافشاری انگلیس، پروتکل ۱۹۱۳ را نیز امضا کرد. اهمیت پروتکل ۱۹۱۳

به مبنا قرار گرفتن این قرارداد در عهدنامه مرزی ۱۹۳۷ با عراق و اعلامیه ۱۹۷۵ الجزیره در حل اختلافات ایران و عثمانی بر می‌گردد (آقاجانی قناد، ۱۳۸۴: ۳۹).

دومین نشانه، نگاه روشنفکران به هویت اسلامی بود که از برجسته‌ترین روشنفکران عصر قاجار می‌توان فتحعلی آخوندزاده را نام برد. در تفکر ملی آخوندزاده، «عشق به ایران باستان و بیزاری از تازی عنصری سخت قوی بود؛ تمامی روشنفکران این برهه آغاز تنزل سیاسی و معنوی ایران را غلبه تازیان می‌شناسند «عرب‌های برهنه و گرسنه» تمدن ایران را ویران ساختند و «سعادت اهل ایران را این راهزنان بر باد دادند» (آجودانی، ۱۳۸۲: ۴۲).

در کنار اقدامات مرزافزا و مرز سخت، نشانگان مرز نرم نیز در آن مقطع وجود داشت. بارزترین نشانه مرز نرم، بحث مرجعیت دینی و هنجارهای هویتی است که عاملی مهم در پیوند شیعیان ایران و عراق داشته است و در آن برهه برای نخستین بار به صورت جدی مطرح گردید. ایران به دنبال پذیرفتن مذهب شیعه اثنی عشری، اثری شگرف در حیات اجتماعی عراق ایفا نموده است؛ روابط مستمر مراکز اندیشه و علم تشیع دو کشور با یکدیگر باعث استواری تأثیر مقابل دو کشور شد. این آمیختگی اندیشه‌های تشیع میان دو کشور منجر به پیدایش پدیده‌ای تازه در طرز تفکر مذهبی عراق که اکثریت جمعیت آن شیعه هستند، گردید و زعامت مذهبی به دست ایرانیان و یا کسانی که ایرانی‌الاصل بودند افتاد. اقامت این عده باعث شد تا شیوه‌های ایرانی هرچه بیشتر در جامعه عراق اثر بگذارند (فهدنقیسی، ۱۳۶۴: ۳۲)؛ براساس یافته‌های یک پژوهش آماری درباره سلسله مراجع بزرگ تقلید در خلال دو سده، از میان ۵۸ تن مجتهد که به عنوان مرجع بزرگ تقلید به رسمیت شناخته شده‌اند، ۳۴ تن از آنان ایرانی و ۲۵ تن دیگر عرب که شامل کل کشورهای عرب‌زبان از جمله، عراق، سوریه و عمان بوده است (حائری، ۱۳۶۴: ۸۲). در واقع می‌توان گفت عنصر مرجعیت عامل مشترک بین شیعیان ایران و عراق در طول تاریخ بوده است و اقدامات بسیاری از جانب شیعیان ایران و عراق بر مبنای همین عنصر به واسطه ماهیت فرامرزی و فراسرزمینی بودنش صورت گرفته است (عبدخدائی و زرگرباشی، ۱۳۹۶: ۵۳).

به طور کلی از دوران صفویه به بعد، هر تغییر بزرگی که در ایران به وقوع پیوسته، روحانیت در آن نقش محوری بر عهده داشته است (الگار، ۱۳۶۹: ۲۳۵)، اولین نمود این

تأثیرپذیری به انقلاب مشروطه در ایران باز می‌گردد، یکی از مؤثرترین نیروهایی که حضور داشتند و نقش بسیج‌کننده و هدایت‌گر را برعهده داشتند علما (روحانیون) بودند و در بین روحانیون فعال در انقلاب، اکثریت آنها یا تحصیلات خود را در نجف سپری کرده بودند و یا در همان ایام ساکن نجف بودند و از طریق علمای داخل ایران نظرات خود را اعمال می‌کردند (ابوطالبی، ۱۳۸۷: ۵).

دوره پهلوی

با به قدرت رسیدن پهلوی‌ها و نیز تجزیه‌امپراتوری عثمانی و شکل‌گیری عراق مدرن و به قدرت رسیدن عبدالکریم قاسم و پس از آن حزب بعث و صدام حسین، فصل جدیدی از روابط بین ایران و عراق آغاز شد. گفتمان پهلویسم در این فضا شکل گرفت و به سرعت به گفتمان مسلط یا هژمون تبدیل شد؛ تقابل مؤلفه‌های مورد تأکید در این گفتمان، با گفتمان عربیسم باعث پرننگ شدن مرزهای سخت و در نتیجه کم‌رنگ شدن نشانگان مرز نرم در روابط ایران و عراق شد. تقابل مؤلفه‌های گفتمان پهلویسم (ناسیونالیسم، باستان‌گرایی) با گفتمان عربیسم در عراق که به شدت بر عنصر عربیت تأکید داشت، آتش اختلافات را شعله‌ور کرد. این ناسیونالیسم که از اواخر دوره قاجار مطرح و مورد توجه قرار گرفت، در دوره پهلوی هم از لحاظ معناشناختی و هم از لحاظ سیاسی هژمونیک شد و تا دهه‌های ۴۰ و ۵۰ این موقعیت را حفظ کرد. بواسطه پروژه ملت‌سازی پهلوی اول و سیاست فرهنگی پهلوی دوم، این گفتمان به مبنای فکری بسیاری از ایرانیان بدل شد (مرندی، معنوی راد و دیگران، ۱۳۹۴: ۹۸). در این دوره، اسلام در متن گفتمان آن‌ها به مثابه پدیده‌ای تحمیلی به سرزمین کوروش و داریوش و سرزمین هخامنشیان و ساسانیان نگریسته می‌شود که هدفی جز آلوده کردن اصالت و هویت شفاف این مرز و بوم نداشت؛ عناصر گفتمان اسلامی به منزله عنصر ویرانگر و غیرطبیعی و تهدیدزا تعریف می‌شوند که ضرورتی استراتژیک نظارت و کنترل مستمر را ایجاب می‌کرد (تاجیک، ۱۳۸۲: ۱۷۶). تقابل گفتمان پهلویسم و عربیسم موجب از سرگیری مجدد اختلافات مرزی و در نتیجه انعقاد قراردادهای ۱۹۴۷ و ۱۹۷۵ بود؛ دومین عامل که موجب پرننگ شدن مرزهای سخت و در نتیجه اتخاذ سیاست‌های مرزافزا در روابط

ایران و عراق شد، نگاه روشنفکران پهلوی به اسلام بود. در واقع جوی که در ایران با آثار روشنفکرانی همچون آخوندزاده و ملکم‌خان آغاز شده بود، در حکومت پهلوی به اوج خود رسید و شامل طیف وسیعی شد که از جهاتی جوهره اومانیستی (انسان‌مدارانه) و دئیستی و از سوی دیگر خصلت التقاطی عرفانی شرقی داشت؛ گفتمان روشنفکری این مقطع دارای دو مؤلفه اساسی رویکرد ناسیونالیستی و رویکرد اسلام‌ستیزی بود (نبی سلیم، ۱۳۸۶: ۸۹). روشنفکران در این برهه با چاپ روزنامه و نشریات، توانایی تأثیرگذاری بیشتری در عرصه سیاسی و اجتماعی داشتند.

در مقابل این اختلافات گسترده می‌توان به ارتباط مراجع و رهبران برجسته شیعیان ایران و عراق در دو سوی مرز به عنوان مهم‌ترین نشانه مرز نرم بین ایران و عراق اشاره کرد؛ پیوندهایی که بین علمای شیعه ایران و عراق فارغ از مرزهای ارضی شکل گرفت و افزون بر این، رابطه ویژه‌ای که بین شخصیت‌هایی از جمله رابطه امام خمینی و شماری از رهبران مهم شیعه عراقی از جمله آیت‌الله محسن حکیم، فرزندانش مهدی و محمد و آیت‌الله محمدباقر صدر در خور توجه است. امام خمینی در دوران تبعید خود در نجف رابطه بسیار نزدیکی با آیت‌الله صدر داشتند و این ارتباط با رابطه‌ای که بین همراهان و هواداران دو رهبر شیعه ایرانی و عراقی پدید آمد، وسعت بیشتری گرفت (اسپوزیتو، ۱۳۸۲: ۹۶). ارتباط تنگاتنگ بین آیت‌الله صدر و امام خمینی باعث شد که آیت‌الله صدر با دقت و ریزی فوق‌العاده‌ای بحث و نظریات امام خمینی را دنبال کند و همین دقت‌ها، شاگردانش نیز به رهبر انقلاب توجه خاص نمایند و حمایت‌های آیت‌الله صدر از انقلاب اسلامی و حتی تلاش برای تئوریزه نمودن، باعث توجه اکثریت قشر شیعه عراق به امام و انقلاب اسلامی شد (نجفی، ۱۳۸۴: ۱۴۰). این پیوندها در همبستگی علمای شیعه عراق بویژه علمای کربلا و نجف و پیشاپیش همه، آیت‌الله حکیم با نهضت علمای ایران نیز خودش را نشان داد؛ آیت‌الله حکیم پس از کشتار مدرسه فیضیه خطاب به امام خمینی و سایر علمای قم تلگرافی مبنی بر نکوهش سیاست شاه و در حمایت از نهضت علمای قم ارسال داشت و از آنان خواست تا در اعتراض به سیاست‌های ضددینی و ضدمردمی شاه و به منظور اتخاذ موضع مشترکی از سوی همه علما در رویارویی با رژیم شاه مهاجرت دسته جمعی به نجف اشرف کنند (اراکي، ۱۳۹۲: ۱۴۹).

از انقلاب تا سقوط صدام

با وقوع انقلاب اسلامی ایران، شاه که در پی ایجاد یک دولت ناسیونالیست سکولار و به شدت موافق اتحاد با ابرقدرت‌ها بود، سرنگون شد و در مقابل آیت‌الله خمینی که سیاست خارجی نه شرقی و نه غربی را در سیاست خارجی مطرح کرد و ضد امپریالیست بود روی کار آمد. وی می‌خواست نفوذ مداخلات قدرت‌های خارجی غیر اسلامی، بویژه آمریکا را اگرچه نه به طور کامل ریشه‌کن ولی کاهش دهد؛ او امیدوار بود که انقلاب، ماهیت روابط بین دولت‌ها در منطقه و سیاست داخلی در کشورها را تغییر دهد (Walsh, 2017: 88).

مهمترین عامل گسست در روابط ایران و عراق در این برهه، تقابل گفتمان صدام حسین و گفتمان انقلاب اسلامی بود. از آنجا که صدام پرورش یافته حزب بعث بود و متأثر از تفکرات بعثیسم، از این جهت وی به گونه افراطی نژادپرست بود و بشدت روحیه ضد ایرانی و ضد شیعی داشت. پس از به قدرت رسیدن حزب بعث در عراق در اواخر دهه ۱۹۶۰ اجرای سیاست سنتی ضدیت با ایران به منظور (هویت‌سازی داخلی) شدت بیشتری یافت و به یکی از محورهای عمده دو سویه داخلی و خارجی دولت‌های بعثی عراق تبدیل شد (احمدی، ۱۳۸۴: ۶۵). یکی از علل بنیادین مقابله حزب بعث با شیعیان عراق (و حتی با جمهوری اسلامی)، وجود تباین و گسل میان دو خط شیعی و سنی بود؛ ایدئولوژی حزب بعث مبتنی بر اومانیسم، سکولاریسم و سوسیالیسم است، درحالی که خواستگاه تشیع، متافیزیک و ماوراءالطبیعه است (ابوالحسن شیرازی، طارمی، ۱۳۸۴: ۴۰). در مقابل، انقلاب اسلامی که توسط امام خمینی (ره) مطرح شد و مبنای تدوین قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران قرار گرفت، بر پایه ایدئولوژی اسلامی - شیعی تدوین یافت و ترسیم‌کننده خطوط سیاست خارجی (سنایی و کاویانپور، ۱۳۹۵: ۱۵۲) از جمله قانده نفی سبیل، حمایت از مستضعفین جهان و طرح تشکیل امت واحد به جای ملیت شد. طبق آیه شریفه: «ان هذا امتکم امه واحده و انا ربکم فاعبدون»، همه مسلمانان یک امت هستند و دولت جمهوری اسلامی ایران موظف است سیاست کلی خود را بر پایه ائتلاف و اتحاد ملل اسلامی قرار دهد و کوشش پیگیر به عمل آورد تا وحدت سیاسی، اقتصادی و فرهنگی جهان اسلام را تحقق بخشد» (حاتمی، ۱۳۸۸: ۱۱).

در واقع یکی از مهمترین دلایل امام خمینی برای تشکیل حکومت، تأمین وحدت و اتحاد

امت اسلامی است (بهزادی، ۱۳۹۳: ۷۵). حمایت از مستضعفان و مسلمانان جهان نیز از اصول اصلی سیاست خارجی دولت اسلامی است، دولت اسلامی تنها در مقابل مردم تحت حاکمیت خود مسئول نیست تا در صورت تجاوز دشمن به آنها درصدد دفاع باشد، بلکه علاوه بر آنها دفاع از امت اسلامی و حتی مستضعفان جهان مسئولیت دارد (ارجینی، ۱۳۸۹: ۷۶)، امام خمینی بر این اصل تأکید زیادی داشتند و زیاد به این موضوع پرداختند، ایشان در این مورد بیان کردند: «ما برای دفاع از اسلام و ممالک اسلامی و استقلال ممالک اسلامی در هر حال مهیا هستیم. برنامه ما برنامه اسلام است، وحدت کلمه مسلمین است، اتحاد ممالک اسلامی است...» (صحیفه نور، ۱۳۸۰: ۹۵). با تأکید انقلاب اسلامی بر هویت دینی و بویژه احیای شیعه، صدام به نیابت از نیروهای منطقه‌ای و فرمانطقه‌ای که احیای هویت اسلامی را مغایر منافع خود می‌دانستند، به ایران حمله کرد و جنگ هشت ساله را رقم زد.

تفکرات مرزافزای حزب بعث موجب قطع ریشه‌های مرز نرم دو کشور نشد. به دنبال تبعید امام خمینی به عراق که باعث نزدیکی بین رهبران شیعیان ایران و عراق شده بود و در این بین رابطه امام خمینی و آیت‌الله صدر بسیار نزدیک بود و در تلویزیون ایران از وی بنام «خمینی عراق» نام می‌بردند حتی در تدوین قانون اساسی، امام خمینی از آیت‌الله صدر نظرخواهی کردند (اسپوزیتو، ۱۳۸۲: ۹۶). اگرچه سابقه مبارزه شیعیان در عراق به سال‌ها قبل از وقوع انقلاب اسلامی ایران باز می‌گردد ولی به دنبال وقوع انقلاب و آگاهی مراجع و شیعیان عراقی از آرمان‌های امام خمینی به دنبال سال‌های متمادی که امام خمینی به عراق تبعید شده بودند، این قرابت و نزدیکی بین شیعیان ایران و عراق روزه‌روز افزایش یافت. فعالیت احزاب سیاسی که از قبل وجود داشتند از سر گرفته شد و سازمان‌های جدیدی ایجاد شد؛ حزب الدعوه که از زمان تأسیس مورد حمایت آیت‌الله محمدباقر صدر بود، مشی معتدل خود را تغییر داد و خواهان براندازی حکومت بعث شد؛ ولی رویداد مهم‌تر تأسیس مجلس اعلای انقلاب اسلامی عراق بود که توسط عده‌ای از روحانیون عراقی به رهبری محمدباقر حکیم خواهان براندازی صدام و حکومت بعثی‌ها بودند. پس از وقوع انقلاب اسلامی، جمعیت عظیمی از شیعیان در شهر نجف تجمع کردند و پیروزی انقلاب اسلامی ایران را جشن گرفتند و شعارهای ضد حکومتی سر دادند؛ کم‌کم امواج این اعتراضات به شهرهای دیگر تسری یافت (جعفری و

رستمی، ۱۳۹۵: ۹۶). با تداوم این اعتراضات، صدام دستور اعدام آیت‌الله محمدباقر صدر و خواهرش بنت‌الهدی را صادر کرد (Walsh, 2017: 90) و بعضی‌ها با اقداماتی نظیر اعدام، اخراج و تبعید و اقدامات خشن شیعیان را مرعوب کردند (فولر، ۱۳۹۳: ۴۵)؛ در تایید این شیوه مجازات صدام، به سخنان یکی از شیعیان عراق اشاره می‌شود که در مصاحبه با نگارندگان در کربلا گفت که در جنگ ایران و عراق به علت تمرد از فرمان صدام برای مشارکت در جنگ بشدت مجازات می‌شد، به گفته وی، دست و پای یکی از دوستانش بر روی ریل راه‌آهن گذاشته شد تا قطار از روی آن عبور کند (مصاحبه نگارندگان، ۱۸ خرداد ۱۳۹۷).

هویت‌های مشترک دینی در کنار اقدامات سختگیرانه بعضی‌ها موجب شد تعداد بسیار زیادی از شیعیان عراق در طول جنگ تحمیلی به ایران مهاجرت کرده و پس از سازماندهی و آموزش نظامی، علیه رژیم بعث مبارزه کردند. نیروهایی که از عراق وارد ایران شده بودند، به شیوه‌های متفاوت مبارزه خود را ادامه دادند؛ برخی با تشکیل سپاه بدر در جبهه‌های نبرد علیه بعضی‌ها حضور یافتند؛ عده‌ای با تشکیل تشکل‌های سیاسی و تبلیغی نظیر مجلس اعلای انقلاب اسلامی عراق فعالیت خود را ادامه دادند و برخی نیز ضمن تحصیل در علوم دینی در حوزه علمیه قم، به ترویج معارف دینی در بین شیعیان عراقی ساکن ایران پرداختند و حتی گاهی در جبهه‌ها حضور می‌یافتند (جعفری و رستمی، ۱۳۹۵: ۸۷).

مؤلفه‌های هویت مذهبی در جریان جنگ تحمیلی در بین رزمندگان ایرانی به وضوح قابل مشاهده بود. نام تعدادی از نبردهای رزمندگان ایران، کربلا ۱، کربلا ۲، کربلا ۳..... کربلا ۱۰ بود و در هیچ یک از نبردها نام بغداد در میان نبود؛ نام برخی از لشکرها و محورها، لشکر ۲۵ کربلا و محور کربلا بود و یا نام حسینی‌ها از قبیل حسینی‌ها عاشقان کربلا بود. در اعزام‌های سراسری به جبهه‌ها، پرچم‌هایی با عناوین راهیان کربلا، کاروان قاریان کربلا، کاروان نینوا در اهتزاز بود؛ از مجموعه ۹۵ عملیات کوچک و بزرگ دفاع مقدس، ۲۷ عملیات نام و یا رمز عاشورایی و کربلایی داشتند؛ گاهی تابلوها فاصله تا کربلا را نشان می‌داد مثلاً تا «کربلا راهی نمانده». پیشانی‌بند و لباس‌های رزمندگان، عباراتی از قبیل «زائر کربلا»، «مسافر کربلا»، «کربلا کربلا ما داریم می‌آییم»، درج شده بود و بیشترین سرودها و نواهایی که می‌خواندند، نام کربلا در آن ذکر شده بود. «کربلا کربلا ما داریم می‌آییم»، «شیرمردان خدا کرب و بلا در انتظار

است»، «جاده و اسب مهیاست بیا تا برویم کربلا منتظر ماست بیا تا برویم» از این قبیل بودند (سایت دفاع مقدس، ۱۳۹۰/۴/۲۵).

سقوط صدام حسین و تکوین مرز نرم

اولین دلیل تغییر روابط ایران و عراق، سرنگونی صدام بود که با برجسته‌سازی هویت عربی و در نهایت جنگ هشت‌ساله موجب سخت شدن مرزهای ایران و عراق شده بود. با عملیات نظامی آمریکا در سال ۲۰۰۳ که با نام عملیات آزادسازی عراق نیز شناخته می‌شود (سهرابی، ۱۳۹۶: ۴۱)، پروژه سقوط صدام آغاز شد. وی پس از مدتی که در مخفیگاه پنهان شده بود، سرانجام طی محاکمه‌ای سریع به اعدام محکوم شد و با برجیده شدن حزب بعث، رژیم بعثی وی نیز پس از سه دهه پایان یافت. با سقوط صدام، تحولات دیگری در عراق رخ داد که می‌توان آنها را دلایل دیگر تکوین مرز بین دو کشور تعبیر کرد.

به قدرت رسیدن شیعیان

در حالیکه پس از سقوط صدام سناریوهای مختلفی برای جایگزینی وی وجود داشت، شیعیان در این کشور به قدرت رسیدند. با وجود اینکه کشور عراق همواره گاهواره تشیع و در برگیرنده مکان‌های مقدس زیارتی بوده و با وجود اکثریت بودن شیعیان در عراق از لحاظ سیاسی همیشه در این کشور در اقلیت بوده‌اند و همواره تحت سلطه قدرت‌های سیاسی و سنی‌های حاکم بر بغداد می‌زیسته‌اند؛ ولی پس از جنگ آمریکا علیه عراق و اشغال این کشور در سال ۲۰۰۳ به حصر سیاسی و اجتماعی شیعیان پایان داده شد (باقری، ۱۳۹۳: ۱۴۰). فضای جدیدی که پس از حمله آمریکا بر سیاست عراق حاکم شد نقطه عطفی برای گروهی است که پس از صدها سال به عنوان یک گروه سیاسی حاشیه‌نشین تحت حاکمیت عثمانی، بریتانیا و پس از آن بعث می‌توانند چشم‌انداز تبدیل شدن به قدرت غالب در سیاست عراق را ترسیم کنند (Fuller, 2003: 3). طبق ماده دوم قانون اساسی، اسلام به عنوان دین رسمی کشور، منبع اصلی قانون‌گذاری شناخته شده و همچنین بر هویت اسلامی اکثریت ملت عراق تأکید شده است (خاجی، افتخاری، ۱۳۸۶: ۹۵). اصل دوم که اسلام را منبع اصلی قانون بر می‌شمرد،

تدوین قوانینی را که با احکام ثابت اسلامی تعارض دارد جایز نمی‌داند؛ این ماده که راه‌حلی بین رویکرد اسلام به مثابه مرجعیت مطلق قوانین و رویکرد نادیده گرفتن آن است، می‌تواند دستاورد بسیار مهمی تلقی شود (غفاری، نظری، ۱۳۹۵: ۵۴۳)؛ به موجب قانون اساسی که توسط خود شیعیان و نمایندگان منتخب آنها به تصویب رسید، راه را برای فعالیت آزادانه احزاب شیعی و به دنبال آن گسترش ارتباطات با ایران فراهم کرد. در مجموع، شیعیان به محور دولت‌سازی در عراق پس از صدام تبدیل شدند و کانون نظام سیاسی جدید در این کشور را تشکیل می‌دهند، در واقع با سقوط صدام حسین و روی کار آمدن یک دولت شیعی با تأکید بر هویت مذهبی، شرایط تغییر کرد و شیعیان فرصت تنفس سیاسی یافتند؛ به موازات این تغییر، برای اولین بار در طول تاریخ اشتراکات مذهبی بین شیعیان ایران و عراق به سطح دول دو کشور کشیده شد و از آن زمان شاهد کم‌رنگ شدن مرزهای سخت (فیزیکی) و تکوین مرز نرم در سطح گسترده هستیم.

بازسازی نهاد مرجعیت

مرجعیت از مرکز ثقل‌های قدرت سیاسی و تاثیرگذاری شیعیان محسوب می‌شود. تا قبل از برگزاری انتخابات در سال ۲۰۰۵ که آمریکا حکومت ائتلاف موقت عراق (CPA) را برای اداره این کشور تشکیل داده بود، روابط دو کشور خوب نبود، ولی شیعیان از این وضعیت ناراضی بودند و اعتراض‌هایی انجام دادند تا اینکه در ژانویه ۲۰۰۵، انتخابات جدید نقطه عطفی در روابط دو همسایه شد. مجلس اعلای اسلامی عراق^۱ و حزب الدعوه در مورد روابط با تهران در نظرسنجی‌ها خوب عمل کردند (Walsh, 2017: 101)، نقش آیت‌الله سیستانی در انتقال قدرت از دولت موقت به شیعیان عراق که تحت حاکمیت آمریکا بود، غیرقابل انکار است؛ تحت پافشاری و اصرارهای ایشان بود که آمریکا مجبور به انتقال قدرت شد (آدمی و ابراهیمی‌پور، ۱۳۹۳: ۱۲۶). با توجه به اینکه شیعیان بیش از ۶۰ درصد جمعیت عراق را تشکیل می‌دهند، قدرت اجرایی یعنی مقام نخست وزیری را در عراق پس از صدام به عهده گرفته‌اند. در حالیکه مقام ریاست جمهوری تشریفاتی است، به کردهای عراق تعلق گرفته و ریاست پارلمان نیز در اختیار اهل سنت است. حضور اکثریت شیعی در پارلمان موجب افزایش نقش

۱. با سقوط صدام، نام این تشکل به مجلس اعلای اسلامی عراق تغییر یافت و کلمه انقلاب حذف شد.

شیعیان شده است. نخست وزیران عراق از جمله ابراهیم الجعفری، نوری المالکی و حیدر العبادی، همگی از احزاب شیعی و حامی جمهوری اسلامی محسوب می‌شوند که حضور آنها در راس قدرت اجرایی موجب نرم شدن مرزهای عراق با ایران شده است.

قدرت اجرایی عراق، مستظهر به قدرت مرجعیت شده است. با فروپاشی رژیم صدام، مرجعیت شیعه حوزه نجف از حاشیه به متن آمده و از عزلت به سوی کنشگری مؤثر ظاهر شد (نیک‌روش و جعفری، ۱۳۹۶: ۱۱۸). آیت‌الله سیستانی اشغالگران را تحت فشار قرار داد تا در این کشور انتخابات آزاد برگزار کنند. اشغالگران در ابتدا از انجام آن با این ادعا که هنوز شرایط برای انجام انتخابات فراهم نشده، سر باز می‌زدند. در این زمان تظاهرات صدهزار نفری با خواست انتخابات همگانی در ژانویه ۲۰۰۴ در بغداد برگزار شد. این تظاهرات قدرت‌نمایی مرجعیت برای تحمیل خواسته خود به آمریکا محسوب شد (تلاشان، ۱۳۸۹: ۱۱۷). در انتخابات سال ۲۰۱۰ عراق نیز، فتوای ایشان: «بر همه واجب است که در انتخابات مشارکت کنند تا با حضور پرتوان و گسترده خود پشتوانه کسانی باشند که بر درستکاری آنان اطمینان است و از پراکنده کردن آرا و تباهی دادن آنها اجتناب ورزند» موجب اتحاد و حضور گسترده شیعیان عراق در عرصه انتخاب شد (قربانی شیخ‌نشین و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۸).

رهبری جمهوری اسلامی و مراجع تقلید ایران هم بارها پیروی از دیدگاه‌ها و نظرات آیت‌الله سیستانی در عراق را توصیه می‌کردند و همیشه ایشان و نظراتشان را در مسائل عراق مورد تأیید و تأکید قرار می‌دادند، بسیاری از مسئولان ایرانی که به عراق سفر می‌کردند، به دیدار ایشان شتافته و سعی می‌کردند تا در همه مسائل هماهنگ عمل کنند (جعفریان، ۱۳۸۴: ۱۳۱). بخش عمده‌ای از شیعیان عراقی مقلد آیت‌الله سیستانی محسوب می‌شوند. آیت‌الله سیستانی هزینه بیمه درمانی و مسکن ۶۵ هزار طلبه و ده‌ها هزار دانش‌آموزی که در ایران تحصیل می‌کنند، تهیه می‌نمایند؛ فتاوی‌های مذهبی و توصیه‌های سیاسی وی تنها تأثیر مستقیمی بر حضور فعال ایران در عراق دارد. بنیادهای مذهبی ایران و شرکت‌های ساختمانی به طور فعال؛ مدارس دینی، مساجد و کلینیک‌های پزشکی در بغداد، نجف و سایر مراکز شیعه را ایجاد می‌کنند، از طرف دیگر طلاب ایرانی نیز برای ورود به حوزه‌های علمیه از قم به نجف اعزام می‌شوند (Naderi, 2015: 4). دیدگاه مثبت آیت‌الله سیستانی نسبت به جمهوری اسلامی در

تغییر دیدگاه و نزدیکی نگاه شیعیان، دولت مردان و در نتیجه دولت عراق نسبت به ایران بسیار تأثیرگذار بوده است. دیدار مقامات ارشد جمهوری اسلامی از جمله حسن روحانی، رئیس جمهوری ایران، با آیت‌الله سیستانی را باید از نقاط عطف روابط دو کشور تلقی کرد.

نشانگان مرز نرم

پس از سقوط صدام و قدرت یافتن شیعیان در عرصه سیاست عراق، در کنار نقش تأثیرگذار نهاد مرجعیت در این رویدادها؛ شرایط برای گسترش ارتباطات شیعیان و دول ایران-عراق فراهم گردید. به صورتی که مرزهای سخت کارکرد غیرقابل انعطاف قبل را به تدریج از دست داده‌اند. در ذیل نشانگان مرز نرم در روابط شیعیان ایران و عراق که شامل: عبور گسترده افراد و کالاها از مرزهای رسمی دو کشور، بازسازی عتبات عالیات، زیارت و پیاده‌روی اربعین و مقابله مشترک علیه داعش است مورد بررسی قرار می‌گیرند.

عبور افراد و کالاها از مرزهای ایران و عراق

همانگونه که در تعریف مرز نرم ذکر شد، مردم و کالاها براحتی از مرز عبور می‌کنند. پس از برطرف شدن موانع هویتی بین ایران و عراق که موجب تقویت مرزهای سخت بین ایران و عراق شده بود؛ با سقوط صدام، جریان عبور مردم و کالا از مرز بین ایران و عراق وارد عصر جدیدی شد که می‌توان آنرا از نشانگان مرز نرم تلقی کرد.

مرزهای ایران و عراق در طول تاریخ شیعه همواره محل عبور و مرور زائران عتبات بوده است. اما پس از سقوط صدام، عبور مردم از مرزهای دو کشور به نحو بی‌سابقه‌ای افزایش یافته که می‌توان آنرا از شاخص‌های مرز نرم نامید. این عبور دو طرفه بوده است؛ از یک طرف زائران ایرانی بویژه در مقاطع خاصی مانند راهپیمایی اربعین از مرزهای دو کشور عبور کرده‌اند که بطور مجزا بررسی می‌شود. از طرف دیگر عراقی‌ها و ایرانی‌ها علاوه بر زیارت از اماکن متبرکه هم، برای گردشگری و خرید کالا نیز از مرز عبور می‌کنند. اگرچه آثار کاهش ارزش پول ملی ایران پس از تشدید تحریم‌های حداکثری آمریکا را نباید نادیده گرفت، اما این تحریم‌ها متغیر اصلی و تعیین کننده نیستند بلکه هویت‌های مشترک باعث شده

که عبور افراد از مرزهای رسمی دو کشور براحتی انجام شود. برای نمونه می‌توان به آمار انتخابی زیر اشاره کرد.

براساس گزارش سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، میزان عبور مردم ایران و عراق از مرزهای دو کشور طی سال ۱۳۹۳ و ۱۳۹۴ نسبت به سایر کشورها بیشتر بوده است. در این سال ۲ میلیون و ۶۵۵ هزار ایرانی، کشور عراق را به عنوان مقصد نخست سفر خارجی خود انتخاب کردند. در سال ۱۳۹۴ نیز یک میلیون و ۵۴۴ هزار گردشگر عراقی وارد ایران شدند که رده نخست گردشگر خارجی در ایران بود (سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، ۱۳۹۵: ۵ و ۱۹). روند جابجایی جمعیت بین دو کشور ایران و عراق طی سال‌های اخیر افزایش یافته است به گونه‌ای که یک میلیون و ۳۹۸ هزار عراقی در سال ۱۳۹۵، یک میلیون و ۳۵۶ هزار نفر در سال ۱۳۹۶ و حدود دو و نیم میلیون عراقی در سال ۱۳۹۷ به ایران سفر کردند (سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، ۱۳۹۷). بر اساس گزارش شبکه خبر به نقل از مقامات مسئول ایرانی در عراق، طی سه ماهه نخست سال ۱۳۹۸، با رایگان شدن رواید بین ایران و عراق، تعداد گردشگران عراقی برای سفر به ایران ۶۸ درصد رشد داشته است (شبکه خبر، ۱۳۹۸). سفر عراقی‌ها به شهرهای مذهبی ایران محدود نمی‌شود بلکه مناطق گردشگری ایران، خرید محصولات ایرانی و درمان از مقاصد دیگر آنها است.

بر اساس گزارش رسمی دولت ایران، میزان تجارت بین ایران و عراق در سال ۱۳۹۷ پس از چین، دومین بازار صادراتی ایران بوده است. ایران در سال ۱۳۹۶، کالاهایی به ارزش ۶/۵۵۵ میلیارد دلار به عراق صادر کرد که این رقم در سال ۱۳۹۷ به ۸/۹۶۱ میلیارد دلار افزایش یافت. به این صورت، عراق به تنهایی مقصد ۲۰/۲ درصد صادرات ایران طی سال ۱۳۹۷ بود. به علاوه عراق در میان ۱۵ همسایه ایران؛ پس از امارات متحده عربی، رده دوم را از نظر مبادلات تجاری به خود اختصاص داده است. مبادلات تجاری ایران و عراق در سال ۱۳۹۷، بیش از ۹/۲۰ میلیارد دلار بود. اگرچه میزان مبادلات تجاری ایران و امارات در همین سال ۱۲/۲۵۲ میلیارد دلار بود اما تراز تجاری ایران با امارات منهای ۶۱۳ است. یعنی واردات ایران از امارات از صادرات آن بسیار بیشتر است اما درباره عراق اینگونه نیست و این تراز بشدت به سود صادرات ایران است (وزارت صنعت، تجارت و معدن، ۱۳۹۷: ۹ و ۱۷). روابط

تجاری ایران و عراق پس از عبور عراق از ناامنی‌های پس از سقوط صدام همواره رو به افزایش بوده و مرزهای دو کشور به گونه‌ای شده که عبور کالا از آن به امری عادی تبدیل شده است. رایگان شدن روایید تجاری، احداث شهرک‌های صنعتی مشترک در مرزهای دو کشور و مشارکت ایران در زمینه‌های بازسازی عراق، از دیگر نشانگان مرز نرم در حوزه اقتصادی است.

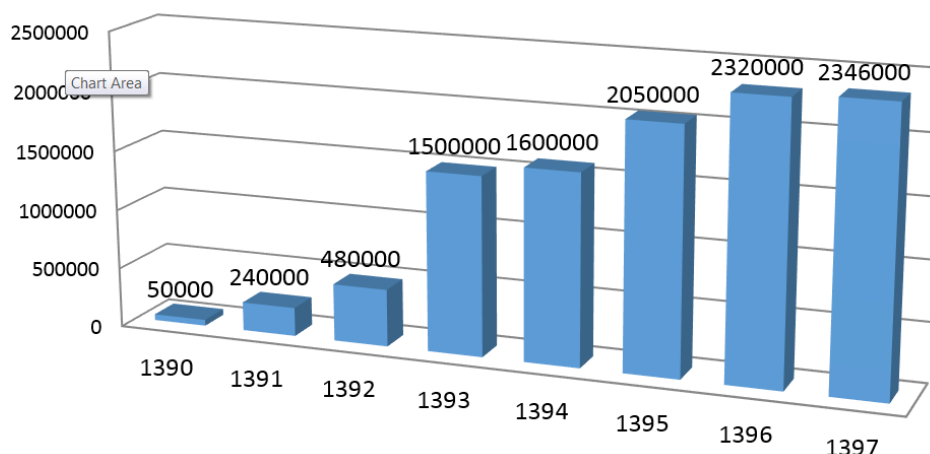
زیارت و پیاده‌روی اربعین

یکی از بارزترین مصادیق تکوین مرزهای نرم، سفرهای زیارتی ایرانیان به اماکن زیارتی بوئژه عتبات و نیز راهپیمایی میلیونی و عظیم اربعین است. در میان عامه ایرانیان شیعه، تقدس مکانی به مکان‌های خاصی نظیر حرم اهل بیت و امام‌زاده‌ها و مساجد مقدس نسبت داده شده است و همچنین زیارت در میان شیعیان عموماً آیینی بوده که به صورت فردی انجام می‌شده و به جز مناسک حج تمتع که باید جمعی و هم‌زمان در موسم خاصی اجرا شود، مناسک زیارتی با این حجم جمعیت و به طور هم‌زمان در میان ایرانیان شناخته شده نبوده است؛ حتی به‌رغم اینکه سفر به عتبات عالیات پس از سقوط صدام در سال ۱۳۸۲ (۲۰۰۳) برای ایرانیان امکان‌پذیر شد، تا پیش از سال ۱۳۸۵ (۲۰۰۶) کمتر کسی در ایران نام «پیاده‌روی اربعین» را به عنوان شکلی از زیارت شنیده بود (رضوی‌زاده، ۱۳۹۶: ۵۹۷). ولی به تدریج پس از سقوط صدام شرایط برای زیارت عتبات عالیات برای تمامی شیعیان مهیا شد، ایرانیان که بواسطه خصومت رژیم بعث با ایران و محدودیت‌هایی که علیه شیعیان اعمال می‌کرد و در پایان با حمله به مرزهای جمهوری اسلامی ایران، این ارتباطات قطع شده بود فرصت را غنیمت شمرده و راهی زیارت عتبات عالیات گردیدند و اختلافات ایدئولوژیک که بواسطه روی کارآمدن رژیم بعث در عراق، بین جمهوری اسلامی ایران و عراق پایدار گردیده بود، تبدیل به همسویی ایدئولوژیک و تکوین و تثبیت مرز نرم بین شیعیان ایران و عراق شد. بلافاصله سقوط صدام در عراق باعث روانه شدن سیل ایرانی‌ها به عراق شد که قصد آنها زیارت عتبات عالیات در کربلا و نجف بوده است. روزانه در حدود ۱۰۰۰ پیرزن، پیرمرد، کودک و جوان ایرانی با عبور از مرز ایران به شهرهای کربلا و نجف می‌روند؛ صدام چندین دهه تلاش کرد تا نفوذ

اکثریت شیعه عراق را محدود نگاه دارد و ایرانی‌هایی را که برای زیارت وارد خاک عراق می‌شدند، شدیداً تحت کنترل داشت اما سقوط صدام باعث ورود سیل ایرانی‌ها به عراق شده است (خبرگزاری ایسنا، ۲۵/۱۰/۱۳۸۲).

مراسم پیاده روی اربعین چندین سال پس از سقوط صدام به عنوان یک مراسم رسمی آغاز شد ولی در چندساله اخیر به شدت افزایش یافته است و در این بین ایرانیان حضور پررنگ‌تری از سایر شیعیان دارند که نشانه‌ای از مرز نرم بین شیعیان ایران و عراق دارد. علاوه بر جمعیت زیادی که برای پیاده‌روی اربعین راهی عراق می‌شوند، کمک‌های دولت جمهوری اسلامی ایران و خود شیعیان به صورت داوطلبانه باعث کم‌رنگ‌تر شدن مرزهای جغرافیایی بین شیعیان ایران و عراق شده است؛ موکب‌های ایرانی در کنار موکب‌های عراقی به ارائه خدمات به زائرین اربعین می‌پردازند که نشان از نزدیکی بین شیعیان ایران و عراق دارد. رئیس کمیته اسکان، تغذیه و مشارکت‌های مردمی ستاد اربعین درباره این سفر زیارتی و دسته‌جمعی اعلام کرد: «امسال ۴۰ درصد رشد خدمات داریم. شمار موکب‌ها از ۹۰۰ موکب به ۱۶۰۰ موکب رسیده است و ما فقط به افزایش کمی موکب‌ها توجه نکرده‌ایم بلکه به کیفیت هم توجه و موکب‌ها را شناسنامه‌دار و ساماندهی کرده‌ایم. بیش از ۵۰ درصد موکب‌ها در داخل عراق است و از نظر آماری ۳۰ درصد موکب‌ها برای اسکان و پذیرایی زائران در داخل کشور و بیش از ۷۰ درصد نیز در داخل عراق قرار دارد.

تعداد زوار ایرانی مراسم اربعین از سال ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۷ به ترتیب ۵۰ هزار، ۲۴۰ هزار، ۴۸۰ هزار، ۱ میلیون و ۵۰۰ هزار، ۱ میلیون ۶۰۰ هزار، ۲ میلیون ۵۰ هزار، ۲ میلیون ۳۲۰ هزار (باشگاه خبرنگاران جوان: ۱۳۹۶) و ۲ میلیون ۳۴۶ هزار نفر افزایش یافته است (خبرگزاری ایسنا: ۱۳۹۷). بنابراین سیر زائران حسینی در مراسم پیاده‌روی اربعین آنچنان که در نمودار شماره یک آمده، رو به گسترش است که از مصادیق بارز مرز نرم محسوب می‌شود.

نمودار شماره یک-تعداد زائرین ایرانی اربعین

بنابراین آنچه در مرزهای ایران عراق پساصدام رخ داده، نشان از ارتباطی و رای مرزهای فیزیکی (سخت) بین شیعیان ایران و عراق دارد. این روابط فرامرزی در گذشته جسته و گریخته بود ولی تفاوت مقطع کنونی با سایر ادوار این است که با سقوط صدام و روی کار آمدن شیعیان در عراق شرایط بیش از پیش برای ارتباط نزدیک بین شیعیان دو کشور مهیا شده است. پیش از این، هویت‌های غیرمذهبی باعث می‌شد دولت‌ها مانع این ارتباط باشند. از منظر شیعیان، کربلا از چنان قداستی برخوردار است که حتی مرزهای ملی هم نمی‌تواند حائلی در برابر دوستداران آن باشد، حضور بی‌سابقه چند ده میلیونی شیعیان در مراسم اربعین حسینی که بزرگترین مراسم مذهبی فراملی جهان است، از این منظر قابل تحلیل است. حفظ امنیت اماکن مقدس عتبات که از منظر تکفیری‌ها از مصادیق شرک محسوب می‌شود، برای شیعیان تا حدی است که جمهوری اسلامی ایران با رویکردی پساوستفالیایی امنیت برگزاری مراسم اربعین را بر عهده می‌گیرد (سیفی و پورحسن، ۱۳۹۷: ۵۸). اظهار نظر برخی موب‌داران و زوار ایرانی و عراقی که در مراسم پیاده‌روی اربعین سال ۱۳۹۶ شرکت داشتند، گذار مرز سخت ایران و عراق به مرز نرم را بهتر تبیین می‌کند. مردم ایران و عراق با توجه به عقبه پر از فراز و نشیبی که داشته‌اند بویژه در حمله رژیم بعث به خاک ایران که باعث شده بود ذهنیت بدی نسبت به یکدیگر برای آنها ایجاد شود؛ با به قدرت رسیدن شیعیان در عراق، شرایط

کاملاً تغییر کرد و هویت مذهبی مشترک و عقیده شیعیان باعث کم‌رنگ شدن مرزهای فیزیکی بین ایران و عراق گردید که علاوه بر دول، شیعیان نیز نگاهی فرامرزی به یکدیگر دارند.

یکی از موکب‌داران عراقی بنام سمیر درباره برخورد موکب‌داران ایرانی و خدماتی که ارائه می‌دهند بیان کرد: «به خدا قسم که ایرانی‌ها بسیار خوب هستند و برخوردهای مناسبی با ما دارند حتی پدرم از آنها کمی زبان فارسی برای ارتباط برقرار کردن با ایرانی‌ها یاد گرفته است، آنها هم از ما کمی زبان عربی یاد گرفته‌اند، آن‌ها برادران ما هستند و ما آن‌ها را خیلی دوست داریم و هرکاری که از دستمان برآید برایشان انجام می‌دهیم» (مصاحبه نگارندگان، ۱۷ آبان ۱۳۹۶).

ابوزهر/ یکی دیگر از عراقی‌ها در مورد ایرانی‌ها نظر خود را بدین شرح بیان کرد: «تمام کسانی که برای زیارت می‌آیند، آدم‌های خوبی هستند ولی ایرانی‌ها خیلی خوب هستند و با احترام برخورد می‌کنند و ما را یاری می‌کنند، ما از آن‌ها خیلی راضی هستیم حتی لباس-هایشان را می‌شویم و حاضریم تمام کارهایشان را انجام دهیم» (مصاحبه نگارندگان، ۱۸ آبان ۱۳۹۶). در مصاحبه با یکی از زائران ایرانی که خودش را ساری معرفی کرد، برخورد خوب عراقی‌ها را نسبت به خود و خانواده‌اش این‌گونه بیان کرد: «برای زیارت به نجف اشرف که رفته بودیم، یکی از ساکنان همان‌جا ما را به خانه خودش دعوت کرد، خانه آن‌ها دوطبقه بود که طبقه اول را برای ما اختصاص دادند؛ بسیار تمیز و مرتب بود، طبقه پایین تمام امکانات را حتی برای یک زندگی داشت، خانه به صورت کامل با فرش و موکت آماده بود و سایر وسایل نظیر یخچال، تلویزیون وجود داشت پتوهایی که به ما دادند همه نو و تمیز بودند؛ این درحالی است که طبقه بالا حتی موکت نداشت و خودشان روی سرامیک می‌نشستند و پتوهایی که برای فرزندانشان استفاده می‌کردند قدیمی و کهنه بود. دیدن این صحنه‌ها خیلی برای ما عجیب و تکان دهنده بود و واقعا قدردان مهمان‌نوازی و خوش برخوردی آن‌ها هستیم» (مصاحبه نگارندگان، ۱۵ آبان ۱۳۹۶).

در مصاحبه با شخص دیگری در مورد برخورد عراقی‌ها با وی، وقتی که متوجه شدند او اهل ایران است، گفت: «به نظر من برخوردی که عراقی‌ها و موکب‌داران عراقی با ما دارند

حتی بهتر از برخوردی است که موکب‌داران ایرانی با خودمان دارند، قبل از اینکه به زیارت بیایم باتوجه به اینکه بار اولم بود، مقداری نگران برخورد عراقی‌ها بودم، ولی وقتی اینجا آمدم و برخوردهایشان با خودمان را دیدم حتی از افکاری که قبلاً داشتم شرمنده شدم و نظرم به طور کلی تغییر کرد، آن‌ها در برخوردهایشان خیلی اخلاص داشتند و برایشان فرق نمی‌کرد که کی هستی و یا از کجا آمده‌ای» (مصاحبه نگارندگان، ۱۵ آبان ۱۳۹۶).

بازسازی عتبات عالیات

به اقتضای تمناهای مذهبی در داخل کشور برای زیارت اماکن مقدس عراق و به سبب هنجاری قوی به نام «زیارت»، سیاست و روابط ایران در قبال عراق نوین مبتنی بر تقدم هنجار بر منافع صورت‌بندی شده است (واعظ، ۱۳۹۴: ۲۲۰)، این ساختارهای معانی و هنجارهای مشترک علاوه بر اینکه نقش کلیدی خود را بر سیاست خارجی بین دول عراق و جمهوری اسلامی ایران نشان داده، در پیوندهای بین شیعیان ایران و عراق نیز در سطحی گسترده فرامرزی نیز همین نقش را ایفا کرده است. در تایید این ادعا، می‌توان به همکاری گسترده شیعیان ایران در کنار دولت به شیعیان عراق برای بازسازی عتبات عالیات و زیارت و ارائه خدمات در مراسم اربعین اشاره کرد که همگی نشانگان مرز نرم محسوب می‌شوند.

در اندیشه شیعه، حرم امامان معصوم از تقدس و جایگاه خاصی برخوردارند که متعاقب آن تمامی شیعیان، فارغ از اینکه متعلق به کدام کشور و ملیت هستند به واسطه هویت (مذهبی) مشترکی که دارند، مشارکت فعالی در بازسازی عتبات عالیات دارند؛ در این بین، شیعیان ایران جدای از بحث هویت مشترک بواسطه همسایگی، عقبه مشترک تاریخی و تأثیرات متقابلی - در قسمت قبل ذکر شد - که داشته‌اند، این مشارکت به صورت چشمگیری نمود پیدا کرده است. پس از سقوط صدام و به قدرت رسیدن شیعیان در عراق، این انگاره‌های هویتی مشترک به صورت پررنگ‌تر در روابط جمهوری اسلامی ایران و عراق جلوه یافته است و مرزهای فیزیکی (سخت) بیش از پیش رنگ باخته‌اند.

در سال ۲۰۰۳، همایش «کمک به بازسازی» عراق در مادرید با شرکت ۷۳ کشور و ۲۰ سازمان جهانی برگزار شد و هر کشور نحوه کمک خود را اعلام کرد. کشورهای منطقه یا

مانند کویت اقدام به بخشش بدهی‌های عراق کردند و یا مانند قطر و امارات متحده عربی با کمک‌های مالی قابل توجه، عراق را در بازسازی یاری رساندند؛ جمهوری اسلامی علاوه بر کمک‌های فنی، بیشترین کمک‌های خود را صرف بازسازی عتبات عالیات نمود. بخش قابل توجهی از اماکن زیارتی عراق طی دهه‌های گذشته فرسوده شده بود. بی‌اعتنایی به مطالبه‌های فرهنگی شیعیان عراق در دوران صدام، مانع سیاست‌گذاری برای توسعه و مرمت اماکن مقدس شیعی در عراق شد، ولی با سقوط صدام و بازنگری در سیاست‌گذاری گذشته، توجه به خواسته‌های شیعیان در اولویت امور دولت نوین قرار گرفت (واعظ، ۱۳۹۴: ۲۲۰)؛ اما دولت عراق که تازه شروع به ساماندهی امور سیاسی و اقتصادی کرده بود قادر به تأمین هزینه‌های مادی توسعه و مرمت نبود، لذا جمهوری اسلامی ایران که این کار را وظیفه دینی خود می‌دانست، وارد عمل شد.

پرداخت وجوهات مالی، نذورات و هدایا به ائمه از مصادیق رابطه اجتماعی شیعیان با امامان معصوم (ع) محسوب می‌شود که نوعی عبادت و آزمایش الهی هم به شمار می‌آید. فعالیت سازمان وکالت و حضور وکلای ائمه در نقاط گوناگون قلمرو اسلامی که یکی از وظایف مهم آنها دریافت وجوهات مالی از شیعیان است، بر گستردگی این نوع رابطه دلالت می‌کند (منتظری مقدم و احمدی، ۱۳۹۴: ۸۵)؛ رئیس سازمان عتبات عالیات در مورد اقدامات صورت گرفته از زمان تأسیس سازمان عتبات عالیات، طی چندین سال گذشته اعلام کرد: «ما در مرحله اول طی ۸ سال، بازسازی عتبات عالیات را مورد توجه قرار دادیم و همه بخش‌های حرم‌های مطهر شامل صحن‌ها، رواق‌ها، گنبدخانه‌ها، ضریح‌های مطهر و ... را تعمیر و یا نوسازی کردیم. علاوه بر مرمت، حرم‌های مطهر گسترش یافته‌اند، بطوری که صحن حضرت زهرا (س) در نجف، صحن عقيله بنی هاشم (س) در کربلا، ترفیع گنبد امام حسین (ع) و توسعه جانبی حرم کاظمین (ع) ایجاد شده‌اند» (خبرگزاری عتبات، ۱۳۹۶/۸/۲۲)، اوج این پیوند، زمانی خودش را نشان می‌دهد که بسیاری از محرومین در ایران با وجود تمام کمبودهای مالی که با آن مواجه‌اند ولی همچنان کمک‌های خود را برای بازسازی و مرمت عتبات عالیات ارائه می‌دهند و بابت این امر بسیار خرسند هستند. مدیر امور استان‌های ستاد بازسازی عتبات عالیات در تأیید این موضوع می‌گوید: «۴۰ درصد مردم استان خراسان جنوبی

مستمری‌بگیر کمیته امداد حضرت امام خمینی (ره) هستند و جزء ساکنین مناطق محروم و مستعصف به حساب می‌آیند اما با این حال افرادی در این استان هستند که نیمی از یارانه دریافتی خود را به ستاد بازسازی عتبات عالیات اهدا می‌کنند (خبرگزاری فارس، ۱۳۹۶/۸/۱)، سازمان عتبات با وجود اینکه یک سازمان دولتی است اما بر پایه کمک‌های مردمی استوار است. این در حالی است که در زمان حکومت صدام نه تنها هیچ‌گونه کمک یا بودجه دولتی برای بازسازی عتبات عالیات اختصاص داده نمی‌شد بلکه تمام وجوه نقدی و نذوراتی که از طرف مردم وارد ضریح امامان در خاک عراق می‌شد، توسط هیئت امنایی که صدام ایجاد کرده بود صرف اموری دیگر غیر از بازسازی عتبات عالیات می‌شد. در نتیجه این بی‌توجهی و محدودیت‌ها از جانب صدام، بیش از پیش باعث تخریب عتبات عالیات گردیده بود، ولی پس از سقوط صدام، هیئت امنای قبلی منحل شد و جای خودش را به سازمان‌هایی که هدفشان حفاظت و بازسازی عتبات عالیات بود، داد (مصاحبه نگارندگان، ۲۵ خرداد ۱۳۹۶).

مرزهای نرم و مقابله مشترک با داعش

نحوه مواجهه ایران و عراق با گروه تکفیری داعش را می‌توان از مصادیق محقق شدن مرز نرم بین دو کشور تفسیر کرد. پس از سقوط صدام و شکل‌گیری دولت جدید در عراق، قرابت هویتی و هویت مشترک مذهبی، مبنای ارتباطات ایران و عراق قرار گرفت، بنابراین، نوع نگاه دو دولت به تهدید داعش از یک آبشخور فکری و هویتی ریشه می‌گرفت. سخنگوی داعش در فایلی صوتی، خطاب به نوری المالکی، نخست وزیر عراق، گفته بود: «هدف اصلی ما نه سامرا و بغداد، بلکه کربلا و نجف است» (مشرق: ۱۳۹۳). حال آنکه شهرهای مقدس شیعیان، برای دولت عراق و جمهوری اسلامی ایران اهمیت بسزایی دارد. ایران بارها اعلام کرده که امنیت این حرم‌ها و شهرها خطوط قرمز ایران است. عبدالرضا رحمانی فضلی، وزیر کشور، در این باره اشاره کرده است: «یک روز خبر آوردند که امکان سقوط شهرهای کربلا و نجف وجود دارد، رئیس جمهور در آن جلسه گفت این شهرها خط قرمز ما است و اگر قرار باشد چنین اتفاقی بیفتد هیچ محدودیتی در عملیات وجود نخواهد داشت». همچنین وی با بیان اینکه مسئله عراق برای جمهوری اسلامی ایران یک موضوع بسیار مهم است، اظهار کرد: «ما

در این مسئله حضور به موقعی داشتیم و روزهایی بود که نگران سقوط شهرهای زیارتی و عتبات عالیات بودیم چون ۶ لشکر تسلیم شده و اختلافات سیاسی در عراق و فشارهای بین‌المللی نیز زیاد بود و این تنها ایران و حزب‌الله لبنان بود که از دولت عراق حمایت کرد» (سیفی و پورحسن، ۱۳۹۷: ۵۸). با این درک و با ورود مستقیم این گروه‌ها به عراق، درک مشترک طرفین از میزان تهدیدها به شکل قابل توجهی افزایش یافت، حضور مستشاری نیروهای ایرانی در عراق و تلاش برای سازماندهی نیروهای عراقی ناشی از درک این تهدید در بین تصمیم‌سازان نظامی و سیاسی در ایران است. از این‌رو با تلاش نوسلفی‌ها برای تقویت جایگاه‌شان در عراق، سطح اتحادسازی در روابط تهران- بغداد ارتقا یافت و تلاش برای محدودسازی تهدید مشترک به ارتقای سطح روابط دو طرف یاری رساند. این ادراک مشترک با گسترش تحركات شیعه‌ستیزانه داعش در عراق تشدید شده است (سیفی و پورحسن، ۱۳۹۷: ۳۹). حدود ۵۰ گروه شبه نظامی شیعه در حال حاضر در عراق فعال هستند که بسیاری از آن‌ها با حمایت ایران پس از حمله آمریکا به عراق در سال ۲۰۰۳، ایجاد شده‌اند. نیروهای حشد الشعبی که با فتوای آیت‌الله سیستانی و حمایت مستشاری و سازماندهی ایران ایجاد شد، بیشترین نقش را در مقابله با داعش داشت. در خط مقدم مبارزه علیه داعش، شبه نظامیان کوچک‌تر شیعه تحت فرماندهی رهبران مبارزی چون هادی العامری حضور داشتند که در استان دیاله بیشترین ضربات را به داعش وارد کردند، این نیروها روابط بسیار نزدیکی با نیروهای نظامی ایران دارند (Nader, 2015: 8).

نتیجه‌گیری

فرضیه این مقاله، شکل‌گیری مرزهای نرم در دوره عراق پس‌اصدام بود. نتیجه پردازش فرضیه و تحلیل داده‌های خام که به دو صورت کتابخانه‌ای و میدانی گردآوری شده بودند، نشان می‌دهد با سقوط صدام و قدرت‌یابی شیعیان در عراق، روابط جمهوری اسلامی ایران و عراق در سطح دولتی و مردمی تغییرات فراوانی داشته و هویت‌های مذهبی فرامرزی موجب شکل‌گیری مرزهای نرم شده است. با سقوط صدام و دولت بعثی عراق، عوامل تاثیرگذار بر سخت شدن مرزهای دو کشور بشدت کاهش یافتند. احزاب شیعی که در دوره صدام محدود

و حذف شده بودند، توانستند آزادانه فعالیت‌های خود را آغاز کنند. شیعیان برای نخستین بار توانستند از حاشیه به متن بیایند و قدرت سیاسی در این کشور را بدست بگیرند. با توجه به سوابق حمایت ایران از احزاب شیعی عراق و نیز هویت مشترک آنان، طبیعی بود که موانع سخت‌افزاری و مرزهای سخت کاهش یابند و روابط ایران و عراق در سطوح رسمی و غیررسمی بسیار گرم شود. آنچه باعث شد که مرزهای دو کشور از مرز سخت به نرم گذار کند، برجسته شدن مناسک مذهبی شیعیان مانند زیارت و از آن مهمتر پیاده‌روی اربعین حسینی بود. با سقوط صدام، شیعیان آنچنان از مرزهای سخت گذشتند که انگار وجود فیزیکی ندارند. در مقابل، زوار ایرانی که در ایام مختلف سال در قالب کاروان‌های زیارتی و نیز انفرادی راهی عتبات عالیات عراق می‌شدند، صدها هزار شیعه عراقی نیز روانه اماکن زیارتی ایران مانند مشهد، قم، شهر ری و شیراز شدند. شیعیان ایران اماکن مذهبی عراق را که مهجور و متروک مانده بودند، مرمت کرده و گسترش دادند. برخی شیعیان ایرانی به‌رغم عدم تمکن مالی لازم، کمک‌های خود را بر فراز مرزهای سخت روانه بازسازی عتبات کرده‌اند. قدرت‌یابی مرجعیت شیعه در عراق و احیای هویت شیعی بر نرم‌تر کردن مرزها افزوده و مقابله با گروه تکفیری داعش که ذیل عنوان مقابله با رافضی‌ها، زیارت را از مصادیق شرک می‌شمرد و اماکن مقدسی چون حرم‌های مطهر امامان معصوم در کاظمین و سامرا را هدف قرار می‌داد، موجب همکاری مشترک ایران و عراق برای مقابله با این گروه تکفیری شد. نیروهای ایرانی با عبور از مرزهایی که در دوره صدام محل درگیری‌های خونین بودند، نه تنها با حضور گسترده مستشاری به مقابله با تهدید مشترک تکفیری‌ها پرداختند بلکه با بسیج عراقی‌ها در قالب سازمان‌هایی چون حشد الشعبی، مرزهای سخت را پشت سر گذاشتند. ایمن شدن عراق، موجب شده میلیون‌ها شیعی از مرزهای عراق بویژه مرزهای شرقی آن عبور کنند و بزرگترین راهپیمایی مذهبی جهان را در اربعین حسینی رقم بزنند.

آنچه پس از سقوط صدام در روابط بین ایران و عراق ایجاد شده که در این مقاله ذیل عنوان مرز نرم مفهوم‌سازی و تحلیل شده است، در حالی به وقوع پیوسته که هدف اصلی دولت آمریکا از ساقط کردن صدام، تسلط بر عراق و حتی شکل‌گیری الگویی مذهبی و هویتی علیه ایران بود. اما آمریکا به‌رغم هزینه‌های بسیار سنگین مالی و انسانی، عملاً با سقوط

صدام، عراق را به ایران تحویل داده است. برخی از کشورهای منطقه مانند عربستان که سقوط صدام را مساوی با گسترش انقلاب اسلامی تلقی کرده، طیف گسترده‌ای از اقدامات و ائتلاف‌های منطقه‌ای حتی همکاری با اسرائیل را برای مهار جمهوری اسلامی ایران انجام داده است. راز موفقیت در گسترش روابط ایران و عراق پسا صدام، همسویی هویتی است که آمریکا و عربستان در ارتباط با عراق از آن محرومند.

با توجه به ترکیب قومی- مذهبی مردم عراق و رقابت‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای بر سر عراق، اگرچه طی سال‌های اخیر و پس از سقوط صدام، مرزهای ایران و عراق بسیار منعطف شده و به مرز نرم تبدیل شده است اما نمی‌توان اینگونه نتیجه‌گیری کرد که این مرزها همیشه نرم باقی خواهد ماند؛ دیگر هویت‌های مردم عراق را نباید نادیده گرفت. عراق کشوری چندهویتی است که علاوه بر شیعیان، اهل تسنن و کردها نیز حدود ۴۰ درصد آنرا تشکیل می‌دهند. به علاوه برخی از شیعیان عراقی، ممکن است تحت تاثیر هویت‌های ناسیونالیستی و دوگانه عرب/عجم قرار داشته باشند. رسوبات تجربه جنگ تحمیلی نیز را نمی‌توان نادیده گرفت. از همه مهمتر نقش بازیگران خارجی و منطقه‌ای برای ایجاد اختلاف بین ایران و عراق را باید محاسبه کرد. در نهایت نوع عملکرد جمهوری اسلامی ایران در عراق، متغیر تعیین کننده‌ای در آینده روابط دو کشور و بویژه میزان نرم بودن مرزهای دو کشور خواهد بود.

خبرگزاری ایرنا (۱۳۹۸) همایش تجاری ایران و عراق: تجارت ایران و عراق بیش از ۱۰ برابر تجارت ایران با کل اروپا، (۱۵ تیر، قابل دسترسی در:

<https://www.iribnews.ir/fa/news/2468497>

منابع

الف - فارسی

- آجودانی، ماشاءالله، (۱۳۸۲)، *مشروطه ایرانی*، تهران: اختران.
- آدمی، علی؛ ابراهیمی‌پور، حوا، (۱۳۹۳)، «جایگاه شیعیان در ساختار سیاسی جدید عراق»، *فصلنامه شیعه‌شناسی*، تابستان، سال دوازدهم، شماره ۴۶.
- «آمار زائران اربعین حسینی از سال ۹۰ تا ۹۶»، *زمان دسترسی* ۱/۸/۱۳۹۷، باشگاه خبرنگاران جوان، <https://www.yjc.ir/fa/news/6316253>.
- «ابتکارات مختلف برای جذب نذورات به عتبات عالیات»، *زمان دسترسی* ۱۳۹۷/۷/۲۸، خبرگزاری فارس نیوز، <https://www.farsnews.com/news/13960129000602>.
- ابوالحسن شیرازی، حبیب‌اله و طارمی، کامران، (۱۳۸۴)، *نقش گروه‌های معارض در روابط ایران و عراق*، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- ابوطالبی، مهدی، (۱۳۸۷)، «مشروطه‌خواهان مشروعه‌ساز، همراهی و همدلی علمای مشروطه‌خواه نجف با شیخ فضل‌الله نوری»، *فصلنامه پژوهشی مطالعات انقلاب اسلامی*، بهار، سال چهارم، شماره ۱۲.
- احمدی، کوروش، (۱۳۸۴)، *شورای امنیت سازمان ملل و مسئله خلع سلاح عراق*، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی امور خارجه.
- اراکی، محسن، (۱۳۹۲)، *دوره‌ها و پیشگامان بیداری اسلامی معاصر*، ترجمه محمد مقدس، قم: ادیان.
- ارجینی، حسین، (۱۳۸۹)، «جایگاه اصل حمایت از مستضعفان و مظلومان در روابط خارجی دولت اسلامی»، *فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی*، بهار، سال هفتم، شماره ۲۰.
- اسپوزیتو، جان، ال، (۱۳۸۲)، *انقلاب ایران و بازتاب جهانی آن*، ترجمه محسن مدیرشانه چی، تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران.
- الگار، حامد، (۱۳۶۹)، *دین و دولت در ایران - نقش عالمان در دوره‌ی قاجار*، تهران: توس.
- بنی سلیم، محمد، (۱۳۸۶)، «برخی جریان‌های دگراندیش در عصر پهلوی»، *فصلنامه تاریخ*، سال دوم، شماره ۶.
- بهزادی، محمدحسین، (۱۳۹۳)، «وحدت اسلامی از منظر امام خمینی (ره) و مقام معظم

- رهبری»، فصلنامه حبل‌المتین، تابستان، سال سوم، شماره ۷.
- «پیاده‌روی اربعین از نگاه آمار»، زمان دسترسی ۱۳۹۷/۸/۲۰، پایگاه خبرگزاری ایسنا، <https://www.isna.ir/news/97081205810>.
- پیردشتی، حسن و کمری، مریم، (۱۳۹۴)، «مفهوم مرز و سرحد و سیر تحول آن»، فصلنامه رشد آموزش جغرافیا، پاییز، دوره سی‌ام، شماره ۱.
- تاجیک، محمدرضا، (۱۳۸۲)، تجربه بازی سیاسی در میان ایرانیان، تهران: نشر نی.
- تالشان، حسن، (۱۳۸۹)، «دورنمای ژئوپلیتیک شیعه در عراق»، فصلنامه شیعه‌شناسی، پاییز، سال هشتم، شماره ۳۱.
- جعفری، علی اکبر و رستمی، ملیحه، (۱۳۹۵)، «بازتاب و الگوهای صدور انقلاب اسلامی در کشورهای منطقه غرب آسیا، مطالعه موردی عراق»، فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی، بهار، سال سیزدهم، شماره ۴۴.
- حاتمی، علی، (۱۳۸۸)، قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، قم: موسسه فرهنگی و اطلاع‌رسانی تبیان.
- حافظ‌نیا، محمدرضا و جان‌پرور، محسن و مجتهدزاده، پیروز، (۱۳۸۷)، «تأثیر جهانی شدن بر ماهیت مرزها»، زمستان، دوره چهاردهم، شماره ۳.
- حافظ‌نیا، محمدرضا، (۱۳۸۳)، «تحلیل کارکردی مرز بین‌المللی: مرز ایران و افغانستان»، فصلنامه مدرس علوم انسانی، زمستان، دوره ۸، شماره ۴.
- حائری، عبدالهادی، (۱۳۶۴)، تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق، تهران: امیر کبیر.
- حیدری، محمدرئوف، (۱۳۸۹)، «جهانی شدن و تحول کارکرد مرزها»، فصلنامه سیاست خارجی، بهار، سال بیست و چهارم، شماره ۱.
- خواجه سروی، غلامرضا و بهرامی، سمیه، (۱۳۹۲)، «بررسی روابط ایران و عراق براساس گفت‌وگوهای ایران‌هراسی»، فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، زمستان، سال سوم، شماره ۴.
- «دیدار رئیس سازمان بازسازی عتبات عالیات و رئیس تولیت آستان قدس رضوی»، زمان دسترسی ۱۳۹۷/۷/۱۸، <http://www.atabatkh.com>.
- رضوی زاده، ندا، (۱۳۹۶)، «ادراک و تجربه زیستی زائران پیاده ایران در اربعین»، فصلنامه مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، زمستان، دوره ششم، شماره ۴.

- زرگرباشی، روح الله و خدائی، مجتبی، (۱۳۹۶)، «الگوی تصمیم‌گیری فراسرزمینی مرجعیت»، فصلنامه مطالعات فرهنگ ارتباطات، تابستان، دوره هجدهم، شماره ۳۸.
- سازمان میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی، (۱۳۹۵)، منتخب آثارهای گردشگران بین‌المللی ایران، معاونت گردشگری، دفتر برنامه‌ریزی و حمایت از توسعه گردشگری، فروردین.
- سازمان میراث فرهنگی، جهانگردی و صنایع دستی، (۱۳۹۷)، آمار ورود گردشگران خارجی در ۷ ماه نخست سال اعلام شد/ عراقی‌ها در صدر، قابل دسترسی در <http://www.mcth.ir/news/ID/38917>
- سنایی، اردشیر و کاویانپور، مونا، (۱۳۹۵)، «ظهور داعش و تأثیر آن بر سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران»، فصلنامه مطالعات روابط بین‌الملل، تابستان، سال نهم، شماره ۳۱.
- سهرابی، محمد، (۱۳۹۶)، «تهاجم نظامی آمریکا به عراق و تأثیر آن بر امنیت جمهوری اسلامی ایران»، فصلنامه مطالعات روابط بین‌الملل، زمستان، سال دهم، شماره ۳۸.
- شبکه خبر (۱۳۹۸)، افزایش سفر عراقی‌ها به ایران، قابل دسترسی در <https://www.irinn.ir/fa/news/705192>
- شمیم، علی‌اصغر، (۱۳۸۷)، ایران در دوره سلطنت قاجار، تهران: بهزاد.
- شیرخانی، علی و رضایی، مرتضی، (۱۳۹۰)، «نقش روحانیت در انقلاب مشروطه»، فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی، تابستان، سال هشتم، شماره ۲۵.
- غفاری هشتجین، زاهد و حیدرخانی، هابیل، (۱۳۹۴)، شیعیان عراق پس از صدام، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- فراهانی، حسن، (۱۳۸۴)، «انگلیس و جنبش استقلال‌طلبی شیعیان (۱۹۲۴-۱۹۱۴م)»، فصلنامه مطالعات تاریخی، سال پنجم، شماره ۲۰.
- فولر، گراهام، (۱۳۹۳)، قبله عالم: ژئوپلیتیک ایران، تهران: نشر مرکز.
- فهدنقیسی، عبدالله، (۱۳۶۴)، نهضت شیعیان در انقلاب اسلامی عراق، ترجمه کاظم چاپچیان، تهران: امیرکبیر.
- قربانی شیخ نشین، ارسلان و بشیری، سعید و عزیزاده، جواد، (۱۳۹۴)، «نقش مرجعیت آیت الله سیستانی در روند دولت‌سازی در عراق پس از سقوط صدام»، پژوهشنامه روابط بین‌الملل، تابستان، دوره هشتم، شماره ۳۰.

- قوام، عبدالعلی و زرگر، افشین، (۱۳۸۹)، دولت‌سازی، ملت‌سازی و نظریه‌های روابط بین‌الملل، تهران: واحد علوم و تحقیقات تحقیقات.
- کریمی، سحر، (۱۳۹۴)، «نحوه و چگونگی شکل‌گیری گروه‌های تروریستی (بررسی موردی دولت اسلامی عراق و شام)»، ماهنامه پژوهش سال، زمستان، شماره ۲.
- کامروا، مهران، (۱۳۸۸)، خاورمیانه معاصر: تاریخ سیاسی پس از جنگ جهانی اول، ترجمه محمدباقر قالیباف و سیدموسی پورموسوی، تهران: قومس.
- «کربلا منتظر ماست بیا تا برویم»، زمان دسترسی ۱۳۹۷/۷/۱، سایت دفاع مقدس، <http://defamoghaddas.ir/fa>
- «گزارش شکست داعش در عراق»، زمان دسترسی ۱۳۹۷/۸/۱، پایگاه خبرگزاری مشرق نیوز، <https://www.mashreghnews.ir/news/317372>.
- «گزارش نیویورک تایمز/ سقوط صدام باعث روانه شدن سیل ایرانی‌ها به عراق برای زیارت عتبات عالیات شده است»، زمان دسترسی ۱۳۹۷/۷/۱۰، پایگاه خبرگزاری ایسنا، <https://www.isna.ir/news/8207-06240>
- منتظری مقدم، حامد و احمدی، آیت‌الله، (۱۳۹۴)، «مناسبات اجتماعی شیعیان عصر حضور در تعامل با امام معصوم»، فصلنامه شیعه‌شناسی، تابستان، دوره ۱۳، شماره ۵۰.
- نجفی، فیروز، (۱۳۸۶)، «تأثیر انقلاب اسلامی بر جنبش شیعیان عراق»، پژوهش‌نامه تاریخ، بهار، سال سوم، شماره ۱۰.
- نورائی، مرتضی و معینی، مینا، (۱۳۹۶)، «بررسی مسائل و مشکلات زوار ایرانی در زیارت عتبات عالیات در فاصله سال‌های ۱۹۲۰-۱۹۰۰ م»، فصلنامه جستارهای تاریخی، پاییز و زمستان، سال هشتم، شماره ۲.
- واعظ، نفیسه، (۱۳۹۴)، «بررسی تأثیر سفرهای زیارتی بر سیاست منطقه‌ای و روابط جمهوری اسلامی ایران با عراق نوین»، بهار، فصلنامه شیعه‌شناسی، دوره ۱۳، شماره ۵۰.
- مصاحبه با سمیر علیوی تالی عباس در تاریخ ۱۳۹۶/۸/۱۸.
- مصاحبه با اعظم فرخی در تاریخ ۱۳۹۶/۸/۱۵.
- مصاحبه با سید علی حسینی در تاریخ ۱۳۹۶/۸/۱۵.
- مصاحبه با سید محمد موسوی در تاریخ ۱۳۹۶/۳/۱۸.
- مصاحبه با سید محمد موسوی در تاریخ ۱۳۹۷/۴/۲۳.

- مصاحبه با کرار مهدی حمد در تاریخ ۱۳۹۶/۸/۱۸.

- مصاحبه با محمد عزیزپوریان در تاریخ ۹۷/۳/۲۵.

- وزارت صنعت، معدن و تجارت، (۱۳۹۷)، گزارش عملکرد تجارت خارجی کشور سال ۱۳۹۷، سازمان توسعه تجارت ایران، دفتر برنامه ریزی تجاری، گزارش آمار، شماره ۱۲.

ب- انگلیسی

- Definition of 'Soft Border', available at: [https:// www. Collins Dictionary. com/ dictionary/english/soft-border](https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/soft-border).

- Janparvar, Mohsen, (2017), "Explain and Leveling Basic Dimensions of Border Studies", *Geopoliticaric Quarterly*, Vol. 12, No. 4.

- Koithara, Verghese, (2005), "Soft Border Approach in Kashmir: How It Can be Made to Work", *Economic and Political Weekly*, Vol. 40, No. 18.

- Mostov, Joulie, (2008), "Soft Borders Rethinking Sovereignty and Democracy", Printed in the United States of America.

- Nader, Alireza, (2015), "Irans Role in Iraq, Room for U.S. Cooperation?", RAND Corporation.

- UNCHR and Altai Consulting, (June 2009), "Research Study on Cross Border Population Movements between Afghanistan and Pakistan", available at: [http:// www. unhcr.org/4ad448670.pdf](http://www.unhcr.org/4ad448670.pdf).

- Webber, Annette, (2012), Boundaries with Issues: Soft Border Management as a Solution? Perspective, FES Eastern Africa. Available At: <https://library.fes.de/pdf-files/iez/08869.pdf>.

